

О.І.Гуржій (Київ)

КУПЕЦЬКИЙ СТАН НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ І СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII - У XVIII СТ. : ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

1. Постановка питання. Витоки

Історія купецтва на українських теренах не тільки своєрідна, а й унікальна, коли вивчати її на загальноєвропейському тлі. На процес його формування як стану неабияк впливало перебування українських регіонів протягом тривалого часу в складі різних держав: Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Росії та ін. Це зумовлювало: відсутність у нього чіткої організації з яскраво вираженими етнічними ознаками; здебільшого усунення торгових людей від політичного керівництва в країні; неможливість займати адміністративні посади вищих і середніх ланок; підпорядкування (найчастіше вимушене) національних й економічних інтересів купців вимогам представників інших (панівних) етносів; соціальну розпорошеність, тобто юридичну невизначеність їх серед інших станів.

В історіографії практично немає спеціальних праць, присвячених цій тематиці. Дослідники висвітлювали її головним чином побіжно й переважно в контексті з'ясування основних етапів розвитку торгівлі в кінці XVIII - XIX ст., тобто коли в Російській імперії, до складу якої входила й значна частина українських земель, почали активно розробляти законодавство стосовно цієї верстви населення.

Коли ж концептуально говорити про погляди вчених на проблему, то можна констатувати, що вони зводяться в основному до таких:

1. Наявність вітчизняного купецтва протягом усього середньовіччя та нового періоду без урахування існувала його організація (гільдії) чи ні.
2. Відсутність цього стану серед населення Лівобережжя та Слобожанщини в другій половині XVII - XVIII ст.
3. Наявність у період, що досліджується, на території обох регіонів дуже обмеженої кількості корінних торгових людей.

Деякі історики й економісти взагалі заперечували можливість існування буржуазних відносин на той час на національному ґрунті, або ж твердили, що вони розвивалися лише завдяки російським чинникам, зокрема діяльності в Україні заможних купців з Московії, які зосередили у своїх руках головні важелі й торговий капітал Лівобережжя та Слобожанщини.

Такий підхід до висвітлення проблеми спостерігався вже у працях кінця XVIII ст. Так, Опанас Шафонський (1740 - 1811) у своєму відомому творі "Черниговского наместничества топографическое описание" (1786) зазначив, що в Україні мало природних ремісників і купців, а "весь торг красных и мелких товаров состоит в руках великороссийских купцов". Правда, автор також писав: "По городам, особенно в Киеве, и есть из природных тамошних купцы, мелким разным товаром торгующие, но в сравнении великороссийских, они весьма малое и не достаточное количество составляют"¹. На його думку, в українських купців капітал на той час не перевищував і 30 тис. руб. Однак наведені ним же дані спростовують це твердження.

Стосовно слобідського регіону "Топографическое описание Харьковско-го наместничества" (1788) засвідчило: "Торговый промысел вообще во всех украинцах примечается, но торговля их, хотя и второй руки, есть домовая, располагаемая больше к пристойному пропитанию, а не к обогащению"².

З наведеного уривка можна зробити висновок, що для т. зв. тамтешніх купців торгівля була принаймні не єдиним засобом для існування. Тоді що? Ремесло, сільське господарство, підневільна праця посполитих? Якщо так, то це ще були "несправжні" купці порівняно із середньовічною Західною Європою. Проте відомо, що вже за доби Київської Русі купецтво було певною мірою структуроване. Це зафіксували давньоруські джерела, конкретні літературні пам'ятки. Зокрема про "купцов русских*", они ж есть племя из славян", писав арабський географ, начальник пошт багдадського халіфа Ібн Хордадбет (IX-X ст.) у "Книзі шляхів і держав"³. Зовнішню торгівлю слов'ян схарактеризував й описав її шляхи візантійський імператор Константин Багрянородний (905 - 959) у праці "Про управління державою"⁴. У Києві, на Подолі (при церкві Пирогоші), навіть функціонувало об'єднання хліботорговців.

На думку вітчизняного історика й економіста І. Рознера, появу на Русі купецьких корпоративних організацій - Гільдій - зумовив власне розвиток внутрішньої й зовнішньої торгівлі. Стратегічною метою таких спілок було об'єднання зусиль у боротьбі з можновладцями за пріоритет у торгівлі (скажімо, в межах певного міста), взаємодопомога та захист власних інтересів тощо⁵.

Упорядники збірника документів "Торгівля на Україні, XIV - середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина" (К., 1990) під поняттями "купець" або "українські купці" об'єднали фактично всіх торговців, які мали за мету "одержання прибутків": "братів-співгородян", "напарника зі Смотрича", "єврея з Луцька", "шевців луцьких", різних "міщан і жидів", козаків та інших представників населення. Хоча в документах купців чітко відмежовано від решти. Так, у витягу із судового листа про суперечку київських міщан і воеводи князя Дмитра Путятича від 14 травня 1499 р. читаємо: "...Напервеи, што жаловал князь Дмитриеи на вас, штож коли который купцы, а любо казаки приходят до Киева и становятся в мещан на подворий и тыи мещане обещивали их воеводе киевскому, и вы тыми разы тот врьд за себе были взяли"⁶.

І все-таки. Хто ж такі купці та яким був їхній статус у суспільстві?

Здавалося б, досить просте питання та воно вимагає й конкретної відповіді. Проте в історіографії перше є настільки невизначеним, а погляди істориків на нього настільки діаметрально протилежними, що годі й шукати в них щось спільного.

У кінці XIX ст. у Російській імперії поширювалася думка, що купцями в середні віки вважалися лише ті особи, які входили до Гільдій. Класичним є їх визначення у французькому торговому кодексі 1807 р. (тобто - кодексі Наполеона): всі, хто "здійснює торговельну діяльність і для яких вона є постійним засобом існування". На той час у Німеччині офіційне (законодавче) поняття "купець" поширювалося на будь-яку фізичну чи юридичну особу, котра займалася торгівлею (у вигляді промислу). Купцями вважалися також різні акціонерні компанії й товариства, незалежно від головних їх завдань і мети. Під таке визначення підпадала й державна скарбниця, оскільки також укладала відповідні торговельні угоди. Цікаво, що й заміжня жінка мала право вести постійну торгівлю, але з дозволу свого чоловіка. До купецтва зараховували і ремісників, які закупували за власні кошти сировину, виготовляли з неї вироби (скажімо чоботи, хліб), а потім їх продавали. Проте ті з них, які переробляли сировину "чужу", не вважалися купцями (наприклад фарбувальники).

У результаті виникла необхідність чітко виокремити осіб, які займалися дрібними промислами, від "справжніх" купців.

Подібна проблема виникла в середині XVIII ст. у Гетьманщині, але про це йтиметься далі.

У Західній Європі заборонялося займатися торгівлею високим посадовцям, духовенству, офіцерам. На Лівобережжі й Слобожанщині існували зовсім інші правила, закріплені законодавством.

У російських актах фігурували два основних поняття: "купець" і "торговець" (або тотожні останньому - "торгующий", "производящий торговлю", на Лівобережжі - "купеческим промыслом бавящийся"). Цікаво, що в Росії були купці, які безпосередньо припинили торговельну діяльність ("отцы семейства", що передали справу синові чи синам). Відокремлення купецького стану спочатку йшло досить повільно й зі значним запізненням, бо простежується лише з кінця XVI ст. На той час уряд Московії відчув нагальну потребу в "лучших" торгових людях, не довіряючи "приказным". Вимагало цього й розширення податкової системи в торгівлі. На кінець XIX ст. російське законодавство у визначенні терміна "купець" практично вже в усьому збігалось із західноєвропейським.

У радянській вітчизняній історіографії до кінця 60-х років XX ст. головним чином панувало таке тлумачення зазначених аспектів. Купецтво як клас(!) виникло за рабовласницької доби внаслідок суспільного поділу праці й розвитку товарного виробництва (!). Причому купці неодмінно експлуатували селян(?). За феодальних відносин їх станові (вже не "класові" ?) інтереси захищалися різними корпораціями, союзами та Гільдіями. Тоді за купецтвом визнавалася лише певна роль "у створенні деяких передумов виникнення капіталізму", але велике значення в первісному нагромадженні капіталу. Причому неодмінно наголошувалося, що з розвитком капіталізму торговельний (купецький) капітал поступово втрачає свою економічну й політичну самостійність і його функції зводяться до "обслуговування" промислового капіталу. У зв'язку з цим втрачає своє незалежне значення (?) як клас (чи все-таки стан?) і купецтво, бо перетворюється на частину буржуазії (як класу?).

Як стверджували історики, у Київській Русі (до середини XI ст.) купці - "гості" - це добре озброєні князі й дружинники, які нерідко поєднували торговий промисел з грабіжництвом і воєнними нападами. І лише згодом (приблизно із середини XI ст.) серед них з'являються професіонали, здебільшого міські торговці, зв'язані переважно з внутрішнім промислом. Концептуально важливо, що з погляду дослідників, на теренах Росії розвиток купецької справи за феодалізму забезпечило утворення та функціонування централізованої держави. В Україні ж відбувалися зовсім інші процеси, що обумовлювалися пануванням там литовських, польських, угорських і молдавських можновладців.

Практично дослідниками визнавалася наявність "свого феодального" купецтва, його поступове кількісне зростання, але пов'язані з цим соціальні й політичні чинники, не кажучи вже про свідомісні характеристики - ні! Така тенденція простежується в працях багатьох учених фактично до початку XXI ст. Як типовий приклад можна навести монографію О.Сидоренко про участь українців у міжнародній торгівлі протягом IX - середини XVII ст. У багатій на фактичний матеріал книзі, на жаль, не знайшлося місця для висвітлення зазначених аспектів, загалом навіть не йдеться про етнічних купців, формування їх як стану⁷. Для ширшого розуміння процесу, спробуємо простежити, як він проходив у сусідній Речі Посполитій.

Торгівля польських купців до середини XVI ст. розвивалася більш-менш стало, поки конституцією 1565 р. не було різко обмежено вивіз ними товарів,

що вироблялися в країні, за кордон. Міжнародну торгівлю відтоді мали право здійснювати головним чином іноземці. Цей акт передбачав витіснення тамтешніх торгових людей, а особливо міщанства, зі сфери зовнішньої торгівлі в інтересах шляхтичів, бо усував конкуренцію в посередництві між нею й тими зарубіжними купцями, які купували на місцях продукцію і продавали імпортовані товари. Це завдало удару не лише по містах, а й по усій національній економіці. Негативно позначилось і на інтересах українців, які здійснювали купівлю-продаж у межах Речі Посполитої. У XVI - XVII ст. купці великих міст (Кракова, Познані, Варшави та ін.) продовжували перебувати в братствах. Їхні члени мали виключне право торгувати в певному місті.

Унаслідок скорочення прибутків від транзитної торгівлі польські купці й міщани прагнули компенсувати втрати за рахунок внутрішніх резервів і зокрема шляхом одержання привілеїв на влаштування ярмарків і базарів. З розвитком фільварочного господарства почали проводитися (із середини XVI ст. у Познані, з кінця століття в Кракові, а потім і в інших великих містах) щорічні господарські з'їзди шляхти, що отримали в XVII ст. назву контрактів. Вони існували у XVIII ст. і навіть XIX ст. На них укладалися різні угоди, підписувалися кредити тощо. З'їзди заміняли собою біржі⁸. Схожі процеси відбувалися на території Правобережної України в магнатських господарствах⁹.

Із зрозумілих причин у 50 - 70-ті роки XX ст. радянська історіографія вдавалася до фальсифікації, коли йшлося про величезний вплив на розвиток вітчизняного купецтва "возз'єднання" Гетьманщини з Росією (1654) та приєднання Правобережжя до імперії в кінці XVIII ст., унаслідок чого переважну більшість міст на їх території (крім Східної Галичини) було "включено" в систему всеросійського ринку та "ліквідовано обмеження в торгівлі" (?), встановлені польсько-шляхетським урядом¹⁰.

Очевидно, окремо слід сказати про напрацювання в цій царині І.Гуржія, який одним з перших спробував висвітлити проблеми еволюції купецтва та розвиток товарного виробництва й торгівлі в Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.), а також визначити місце нашої країни в системі всеросійського ринку (60 - 90-ті рр. XIX ст.). Для його праць характерні не лише виклад фактичного матеріалу, а й спроби теоретичного обґрунтування положень, широких узагальнень.

Зокрема в одній зі своїх статей, спеціально підготовлених для "Радянської енциклопедії історії України" (т. 2), він дотримувався таких основних позицій¹¹. Купецтво представляло собою соціальний стан чи прошарок вищих класів, який займався торгівлею в умовах "приватної власності на товари"(!). Зародки його з'явилися в період розкладу первіснообщинних відносин, але перетворення на соціальний прошарок сталося за доби рабовласництва. У Російській імперії цей стан остаточно сформувався в другій половині XVIII ст., коли визначився організаційно, об'єднавшись у Гільдії, одержавши з рук царського уряду деяке самоуправління (магістрати), судочинство (словесні й совісні суди). Наприкінці XVIII - на початку XIX ст. воно об'єднало не тільки гільдійську, а й сільську торговельну та промислову буржуазію. Останні тези історик ґрунтовно відстоював і у своїх більш ранніх студіях¹².

Отже, більшість дослідників пов'язують виникнення та формування купецтва з існуванням гільдій, що також залишається до кінця нез'ясованим в історіографії.

Детально не зупиняючись на процесі цього явища, зазначимо лише характерні риси й виділимо аспекти, що так чи інакше стосуються нашої теми. За деякими даними, купецькі гільдії - від німецького слова *Gilde* - корпорація, цех, у ширшому значенні - об'єднання (політичне, економічне, релігійне, оборонне тощо) - з'явилися в Англії й набули особливого поширення

за Генріха II (1133 - 1186, король з 1154) і Генріха III (1207 - 1272, король з 1216). Потім вони розвинулися в Німеччині, Данії, Франції та інших країнах. Їх появу в Росії вчені пов'язують переважно із законотворчістю Петра I, який прагнув оформити різні прошарки торговельно-ремісничого населення міст у особливий стан, щоправда, спочатку як інституцію політично-державну, а не фінансову, бо купці сплачували подушний податок разом з іншими неслужилими станами.

Тільки регламентом Головного магістрату від 16 (27) січня 1721 р. у Російській імперії, а значить, як уважав львівський дослідник В. Кульчицький, і на території Гетьманщини й Слобожанщини було організовано обов'язкові купецькі об'єднання та встановлено дві гільдії: 1-шу для банкірів, знатних торгових людей, міських лікарів, аптекарів, золотарів, сріблярів, іконописців і живописців; 2-гу - для дрібних торговців і ремісників.

Тож, коли підходити до питання не формально, то виходить, що у Російській імперії купецькі гільдії, отже, й сам стан їх законодавчо оформилися тільки в 1721 р. На Лівобережжі та Слобожанщині тоді цього так і не сталося.

2. Купецтво та його діяльність у сприйнятті сучасників

Населення по-різному ставилося до діяльності купців. Насамперед тому, що вона часто супроводжувалася негативними явищами: хабарництвом, лихварством, зростанням визиску посполитих тощо. Зокрема різко негативну оцінку їй дав видатний український письменник-полеміст із Львівщини Іван Вишенський (народився між 1545 і 1550 - помер після 1620). У памфлеті "Обличение дьявола миродержца" він устами диявола висловився так: "Если хочеш идолопоклонником, сребролюбом и лихоимцем быть, я тебе мытником, купцем и карчмарем учиню; там твою волю и прагнення забавлятися доколя сдохнеш, привяжу"¹³. І далі: "Даш ли зась, диаволе, купцем, лихоимцем, мытником, и карчмарем быть, да тим лихоимством и уражением разум свой погребу и ослеплю"¹⁴. Зосередження в руках купців великих багатств, на думку І.Вишенського, обумовлювало панування шляхти в Речі Посполитій, яке він називав "мантатством и здирством".

На противагу йому, російський економіст і публіцист, ідеолог купецтва Іван Посошков (1652 - 1726) уважав, що торгових людей "в ничтожность повергать не надобно", бо без них "никаковое, не токмо великое, но ни малое царство стоять не может". На його думку, купецтво було "воинству товариш", бо коли останнє воює, то перше "помагает и всякия потребности им уготовляет". А тому про купців "попечение неоскудное надлежит имети". Він наголосив: "Яко бо душа без тела не может быть, тако и воинство без купечества пробыть не может; не можно бо и воинству без купечества быть, ни купечеству без воинства жить"¹⁵.

І.Посошков засуджував ставлення тих "несмысленных" осіб, які "купечество ни во что ставят и гнушаются ими, и обидают их напрасно. Нет на свете такова чина, коему бы купецкой человек не потребен был". Тому російському купецтву слід було "дать торг свободной". Правда, під свободою автор розумів усунення для них будь-якої конкуренції: не лише з боку іноземців, а й "своїх" представників інших станів. Він пропонував заборонити торгівлю всім тим, хто не був купцем. Щодо зарубіжних "гостей" характерне таке його твердження: "Для нас хотя вовсе они товаров своих к нам возить не будут, мы можем прожить и без их товаров, а они без наших...и десяти лет прожить не могут"¹⁶.

І.Посошков був прибічником поповнення купецтва за рахунок представ-

ників інших прошарків населення без обмежень, але при наявності в них певного мінімуму коштів. За порушення цього передбачався великий штраф.

Про доцільність заборони дворянам і селянам торгувати виступали в Російській імперії й чиновники, зокрема Філіппов у своєму проекті, представленому Петру І.

Заслугує на увагу пропозиція І.Посошкова про встановлення однакової ціни на певні товари в різних магазинах¹⁷. За "установленной ценой" і якістю товарів мали наглядати відповідальні особи.

І.Посошков уважав, що купівлю-продаж іноземним купцям слід здійснювати лише з дозволу спеціально призначеного "командира" і за ціною, визначеною компанією. До останньої могли входити не тільки багаті люди, а й із середнім достатком і навіть малоїмущі. Причому купці повинні один одному допомагати, щоб "до нищеты никого не допускали". Державна скарбниця й ратуші мали позичати на торгові операції гроші під проценти.

Боротьба за міжнародні ринки збуту товарів існувала на той час у багатьох країнах і широко пропагувалася меркантилістами.

І.Посошков дуже применшував значущість торгівлі з іноземними купцями, ставився до них упереджено. "Сие странное дело, - писав він, - что к нам приехал с своими безделками, да нашим материальным товарам цену устанавливают нискую, а своим цену ставят двойную, а иным товарам и выше двойной цены... И приехал, они, иноземцы, засунут сильным персонам подарок рублев во сто - другое, то за сто рублев сделают они, иноземцы, прибыли себе по миллиону, почему что боря не ставили купечества ни в яишнюю скорлупу, бывало на грош все купечество променяют"¹⁸.

Ми навели найхарактерніші погляди відомого економіста щодо російського купецтва кінця XVII - першої чверті XVIII ст. Проте певною мірою вони стосувалися й українців, особливо Слобожанщини, на територію якої найшвидше поширювалися імперські погляди, сфера діяльності царських вельмож.

Важливим аспектом для з'ясування порушеного питання є політика щодо купецтва гетьманського правління й насамперед Б.Хмельницького, який започаткував її в межах Української козацької держави.

На Правобережжі й Лівобережжі вища влада з метою заохочення до торгівлі видавала універсали про охорону торгових людей, їхнього майна, дозволяла їм користуватися привілеями при купівлі-продажу, передавала міщанам право на збори від торгівлі тощо. Нерідко купецтво на пільгових умовах у містах користувалося спеціальним інвентарем, житловими будівлями, складами та ін. Йому дозволялося спорудження нових торгово-промислових приміщень.

Б.Хмельницький своєю економічною та соціальною політикою сприяв формуванню купецтва з числа українців. При ньому було задоволено вимоги щодо права контролю за торговельною діяльністю іноземців і сплату ними митного податку, від якого звільнялися місцеві купці. Проте, щоб не звужувати міжнародну торгівлю, уряд Гетьманщини дозволяв прибулим із-за кордону після сплати 2% ввізного мита вільну торгівлю своїми товарами у містах України. Вивізне мито також становило 2% від вартості наявних у купців товарів. Цікаво, що подібний порядок було встановлено і в сусідній Московії Торговельною уставною грамотою 1654 р.¹⁹

Значні пільги на території Української козацької держави мали грецькі та деякі інші іноетнічні купці, які займали особливе місце серед торгуючого люду.

Поступове розширення прав українського купецтва тривало практично до правління гетьмана І. Скоропадського, коли Петро І майже звів нанівець вільну торгівлю²⁰.

Яскраво проявилось ставлення до купецтва в ході діяльності Комісії по складанню нового Уложення (1767 - 1768). Так, депутат від м. Яранська І.Антонов, до якого приєдналися депутати ще від 16 міст, запропонував статус купців зрівняти з поміщицьким і зокрема дозволити їм володіти кріпаками, адже селяни, яких ті наймали з різних відомств для роботи, коштували дуже дорого²¹. Депутат від м.Серпейська Р.Глинов уважав за краще для розширення комерції й справності торгів купецтву 1-ої гільдії надати право на купівлю кріпосних робітників у кількості від 3-х до 5-ти душ²².

Однак депутат від козаків Слобожанщини, сам козак (служив у Хоперській фортеці) А. Алейников, навпаки, категорично наполягав на забороні купівлі кріпаків не тільки купцям, а й "приказним людям" і козакам. А тих, які вже ними придбані, пропонував "відписати на їх імператорську величність". Він уважав, коли багаті купці "накуплять" собі земель (сіл), то залишать торговий промисел, доведуть до відчаю кріпаків. А.Алейников також виступав проти купецької монополії й заборони селянам торгувати своєю продукцією. Це, на його думку, викликало б небажане зростання цін на сільськогосподарські продукти та ремісничі вироби²³. Депутат відстоював вільну торгівлю, котра велася через "малоросійські" митниці з європейськими й азійськими державами, що, безперечно, відповідало інтересам українців. Ратував за позитивне вирішення проблеми торгівлі з Кримом, бо вважав її не тільки економічною, а й стратегічною. Його позицію в цьому аспекті підтримували практично всі провінції Слобідської України²⁴.

Дещо інакше ставився до вирішення проблеми другий ідеолог купецтва - Михайло Чулков (1743 - 1793), який походив з різночинців, здобув освіту в гімназії при Московському університеті, певний час працював у Комерцколегії разом з О.Радишевим. Його головна економічна праця "Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времян до ныне настоящего, и всех преимущественных узаконений по оной государя императора Петра Великого и ныне благополучно царствующей государыни императрицы Екатерины Великия" (1781 - 1788) складається з 7 томів (21 книга). У наповненій багатим фактичним матеріалом праці, подано систематичну історію російської промисловості й торгівлі через призму інтересів купців. Останні дуже позитивно поставилися до її появи, а купці Голикови за власний рахунок розіслали першу книгу першого тому в кожний магістрат і ратушу Росії. Безперечно, знали про неї і в Україні.

Автор був переконаний у тому, що купецтво в імперії, маючи на озброєнні його план "великороссийской коммерции", зможе надійно використовувати свій капітал²⁵. Роль купецтва у розвитку країни, на його думку, дуже значна. "Безсильное государство, - писав він, - ничём в силу так не приводится, как земледельством и купечеством, к коему принадлежат и рукоделия: то всякое богатство, не из сих двух источников истекающее... можно почитать за некоторой род подати, которая аки бы у коммерции и земледельства отнимается, и следовательно в оных прилежание и работу останавливает"²⁶. На противагу меркантилістам, М.Чулков уважав, що без торгівлі із зарубіжними країнами Росія зможе не лише існувати, а й розквітати, бути могутньою та багатою, коли власні мануфактури і фабрики утримувати в "цветущем состоянии". Тоді її населення зможе повністю задовольнити свої потреби, навіть "внутренним отправлением торгов из одной провинции в другую"²⁷.

Становище й добробут торгових людей М.Чулков однозначно пов'язував з налагодженням процесу виробництва: "Число и шастие купцов зависит от числа и шастия рукоделия"²⁸. Одночасно він уважав, що уряд Катерини II недостатньо забезпечував незалежність внутрішньої торгівлі. Ним негативно сприймалася ідея існування компаній-монополістів, оскільки вони, з одного

боку, обмежували свободу конкуренції, з іншого, - збагачувалася лише невелика частина купців за рахунок "слабокапитальных".

М.Чулков також невдоволено зазначає, що "купцы у дворянства в презрении, их дети в числе подлаго народа почитаются, и между прочим в солдаты набираются; и потому они стыдятся своего состояния, стараются о получении честнейшаго чина, хотя сие и обществу и им самим вредительно"²⁹.

Автор "Исторического описания российской коммерции" на підставі конкретного фактичного матеріалу дійшов висновку, що ліпше було б, коли "выключая одних упражняющихся в нижнем классе коммерции и мелочной продажею торгующих, всем подданным... доступ ко всем чинам отворен быт имеет"³⁰.

Міркування М.Чулкова переконливо свідчать: у кінці XVIII ст. клас буржуазії, що зароджувався як нова економічна сила, ще не вступив у гострі суперечності з дворянством, поміщиками взагалі, а навпаки, прагнув пристосуватися до існуючих в імперії порядків.

Представлена нами палітра типових для XVII - XVIII ст. поглядів на купецтво хоча й не повна, але вона дає достатні уявлення як саме ставилися до нього різні представники суспільства і в Україні, і в Росії.

3. Структуризація та юридичне оформлення

Як свідчить конкретно-історичний матеріал, у період Національної революції середини XVII ст. і декілька десятиліть поспіль в Україні на визволеній від польської шляхти та магнатів території законодавчо оформленого купецького стану не було. Його прерогативи перебрали представники інших груп населення: селянство, козацтво, навіть духовенство, які нерідко професійно займалися торгівлею. На Лівобережжі й Слобожанщині "велике купецтво" представляла нова генерація українського панства - старшина. До неї традиційно примикала верхівка міщанства. Радянський дослідник М. Ткаченко такими вважав стародубського вйта С.Ширая, старшин Скорупу, Дем'янтювича, Чернігівця та деяких інших³¹. Ще до Хмельниччини на торжищах Речі Посполитої зі своїми товарами бував майбутній гетьман України Іван Виговський.

Аналізуючи інформацію тогочасних митних книг, переконуємося в тому, що торговці, як правило, становили самостійну комерційну одиницю й лише іноді для спільних подорожей утворювали тимчасові спілки, складаючи "друзини" свої капітали.

На думку О.Сидоренко, верхівку "гендльованого" прошарку займали купці, середину - торгові люди, а "крамар" представляв універсальний тип особи, що торгувала промисловими виробами - крамом. Напіввремисників, наприклад, різників, які закуповували й забивали худобу, вона зараховувала до окремої верстви міського купецтва³².

Майновий статус останнього закріплювали різні гетьманські універсали, листи полковників, розпорядження державних установ.

У той же час зміцнення економічного становища купців у Московії визначили почали законодавчі акти царського уряду: Торговий статут 1653 р., Новоторговий статут 1667 р. та ін. Наприкінці XVII - на початку XVIII ст. Петро I визначив купців (за його виразом - "розсыпаную храмину") як тяглий стан, що сплачував усілякі податки, виконував повинності, а головне - "отправлял" вигідні для країни промисли. 1709 р. він заборонив їм переходити до інших груп населення, хоча 1711 р. представникам останніх (окрім військових) дозволив професійно займатися торгівлею. "Гільдійні" особи звільнялися від служби в армії. Указом від 18 січня 1721 р. російським купцям дозво-

лялося, зокрема в Україні, купувати села й селян, приписувати їх до промислових підприємств, що поклато початок посесійному праву. Щоправда, іншим указом (1727) "великоросам" заборонили набувати нерухомість у Малоросії. З 1746 р. це вже можна було робити, але за спеціальним дозволом³³.

"Инструкция московского купечества старшинам и старостам с товарищи" від 19 січня 1742 р. поділила торговців на три гільдії, в які обиралися старшина, староста і товариш терміном на один рік. Причому керівництво третьої підпорядковувалося другій і першій, а другої тільки першій.

І коли в Росії на середину XVIII ст. купецтво вже склалося не лише фактично, а й законодавчо було оформлене в стан, то, скажімо, у Гетьманщині ці питання царат лише порушував перед місцевою владою. Характерна в цьому аспекті відповідь-"рапорт" Прилуцької полкової канцелярії від 24 жовтня 1749 р. її старшини зазначали, що "в ревизиялних давних и нынешних ревизей книгах Прилуцкого полку в городех и местечках градского звания обыватели писании неоднако. Иногда сами знатнейший показании мещанами, а убогшии и рукоделием питающийя, також подворчане пашеннии, писании были посполитими, а иногда все генерално знатний и убогий купечеством и ремеслом и паханием земли упражняющийя писании равно посполитими"³⁴.

Насамперед уривок з документа свідчить про: 1) застосування терміна "купечество" в тогочасному діловодстві; 2) купці, як соціальна група, не мали чітко визначеного статусу і нерідко приписувалися урядовцями до загальної маси посполитих.

Царський маніфест від 17 березня 1775 р. звільнив купців на території імперії від подушної податі, підтвердив їх поділ на три гільдії, відповідно до проголошеного ними власного капіталу. До першої гільдії були записані ті з них, хто мав понад 10 тис. руб., до другої - від 1 до 10 тис, до третьої - від 500 до 1000 руб. Усі, хто мав менше 500 руб. і мешкав у містах, зараховувалися до міщанства. Податки, які до того збиралися, було скасовано, а замість них встановлено особливий "гільдійський збір" у розмірі 1% "с капиталов по совести ими объявляемых", про що зазначалося в указі від 3 травня 1783 р.³⁵.

Ці та деякі інші аналогічного змісту укази й розпорядження царату поширювалися, зрозуміло, і на українські землі, що входили до складу імперії. Так, у грудні 1782 р. Роменський магістрат звітував перед Чернігівським намісницьким правлінням про отримання її імператорської величності указу від 29 листопада 1781 р. (№17270), яким "предписано, дабы впредь о записующихся ис Козаков и другого звания казенного ведомства людей, в мещанскія и купеческія общества, рапортовали без самомалейшого замедления в казенную палату и губернский магистрат..."³⁶. Схожі сюжети маємо й по багатьох інших повітах.

Проте, здавалося б, доволі зрозумілі й чіткі вказівки вищої влади з цього приводу на місцях інколи сприймали неоднозначно, а часом і порушували. Наприклад, у 1782 р. гадяцький полковий суддя Якубенко чинив усілякі перешкоди, щоб люди, які були приписані до тамтешнього замку, не записувалися в міщани та купці, не з'являлися за цим до магістрату. Погрожував їм "боем, отнятием недвижимых именій, наложением ченшы (чиншу - тобто певної плати. - *ОТ.*) и употреблением в далние высылки и повинности". А деяких з них він захопив й утримував у кайданах у замку³⁷.

У відповідь на такі акти насильства було прийнято рішення відповідно до 5 пункту маніфесту 1775 р. Ним передбачалося застосування заходів, щоб "отвращено было всемерно всякое принуждение, паче же прикосновение к чией либо собственности, но чтоб добрая воля и убеждение в своей пользе служили руководством к составлению обществ мещанских и купеческих, и то потому и должен городовій Гадяцкій магистрат принимать желание, и записы-

вать в купечество и мещанство..., кому дана в том полная свобода...". Тоді ж урядників Гадяцького міського магістрату зобов'язали негайно провести слідство й винних покарати "по самой строгости законов"³⁸.

Цікаво те, що купці самі часто ставали посередниками в процесі переходу людей одного стану до іншого. Так, купець Козьма Святенко - мешканець м. Катеринослава - допомагав своєму родичу - козаку с. Ручек (Чернігівське намісництво) Олексію Клеценку - "прописатця" в число тамтешніх міщан. З цією метою останній надіслав копію паспорта й довідку, що його батько сплачує належні податки як козак (1783)³⁹.

"Грамота на права и выгоды городам Российской империи" від 21 квітня 1785 р. дещо підвищила майновий ценз для гільдій: для першої в межах 10-50 тис. руб., другої - 5-10 тис. руб., третьої - 1-5 тис. руб., проте податок з них залишився той самий (1%). У ній більш конкретно визначено права й привілеї купців відповідно до їх гільдій. Однак і надалі останні залишалися незорганізованими в окремі корпорації чи громади (на відміну від цехів)⁴⁰.

Правда інколи купці виступали всім товариством, коли виникала нагальна потреба відстояти свої права чи привілеї. Так сталося зокрема під час суперечки "общества" купців і міщан із селянами слободи Добрянки (Чернігівське намісництво) за вигони для худоби⁴¹.

Важливо зазначити, що царський уряд, прагнучи встановити на початку 60-х років XVIII ст. монополію на продаж тютюну в межах України, пояснював свої наміри тим, що місцевих "ни единого из купцов капиталистов не было, который бы купечеством знатен там учинился"⁴². Проте це не відповідало дійсності. Вже у 1708 - 1709 рр. у документах згадується купець містечка Опішні (Полтавщина) Яків Стефанів, який лише товару мав на 14 600 золотих⁴³. У 80-х роках XVIII ст. обіг оптової торгівлі чернігівського купця Івана Єнька досягав 200 тис. руб.⁴⁴ У слободі Злинка (Новгород-Сіверське намісництво) налічувалося 20 купців, які мали власні лавки й капіталу від 500 до 1000 руб.⁴⁵ У 1785 р. на території Новгород-Сіверського намісництва проживало 3640 чол., які були записані до 2 і 3 гільдій (тобто з капіталом від 1 до 10 тис. руб.). Причому тамтешня казенна палата дала розпорядження всім магістратам і ратушам, щоби "состоящих под видением их купцов, против висшеписанного положенія отобрали на письме желанія, в какую кто оних гилдій записаться похочет, с каким точно... капиталом и по отобрании таковых желаний учинили б в немедленном времени писменніе ведомосты со включеніем суммы с капиталов; и семейства их душ, означив особо великороссийских, а особо малороссийских(!) для внесения с будущего, 1786 года, в окладную генеральную книгу..."⁴⁶.

У м. Ромнах наприкінці XVIII ст. найбільше капіталів зосередилося в руках купців В.Андрусяченка, К.Петровського (Лукосія), В.Троянського (Мирми), В.Дерія, П.Терновецького, Бурляя (Кислого), І.Маченка, М.Овсієнка, С.Пушкаря, а у м. Києві - С і Г.Балабух, Ю.Митюка, М.Григоренка, Я.Гудими⁴⁷.

1785 р. став важливим і переломним у процесі формування лівобережного та слобідського купецтва. Згідно з настановами, які мала "Грамота на права и выгоды городам...", почалася реорганізація всієї справи. Так, постановою Чернігівського намісницького правління, підписаною 4 листопада Андрієм Милорадовичем, Опанасом Шафонським і Яковом Волватським, наказувалось усіх осіб, записаних у повітах до гільдій, неодмінно переселити із сільських місцевостей до міст, причому щоб ті залишилися "при промыслах и упражнених званію их свойственных"⁴⁸. У зв'язку з цим виникли серйозні проблеми із забезпеченням переселених житлом.

Одночасно вирішувалися питання, як бути із селянами, якщо ті виявлять

бажання перейти в купецтво. Зокрема стосовно підданих графа П. Рум'янцев-Задунайського, котрі були б записані в міщани чи купці, планувалося їх переселення в міста, щоб там вони займалися відповідною справою. Характерно, що в царському указі від 23 лютого 1786 р. зазначено: вже відпала сама собою необхідність "разделять городских с уездными, ибо те и другие, избравши мещанское и купеческое состояние, не могут полковаться поселенскими привилегиями и жить в крестьянских селениях, но переселясь в города и городския предместія, останутся при промыслах и упражнениях званію их свойственных"⁴⁹. За даними Чернігівського магістрату, до його відомства з повіту різного звання людей перейшло 39 сімей. З них мали власні житлові будинки й інші прибудови 27, а 12 - "никакой своей оседлости".

У м. Зінкові розроблявся спеціальний план забудови окремих районів для новоприбулих. Проте його виконання дещо затяглося, бо, як повідомляв тамтешній городничий Бутович, старі будинки переселенців, котрі перевозилися на нові місця, відразу "не построить" і вони можуть "прийти в порч". Тим часом їхні власники придуть "в крайное разорение и лишатся своих промыслов"⁵⁰.

У містечку Опішня (Полтавщина) мешкали Григорій Сутковський, Тимофій Штупа, Степан Пашенко та Василь Гриєпич, які в 1784 р. записались у купці. Згідно із законом 1785 р., вони мали перебраться до міста (у даному випадку в Зінків) і продовжити там займатися торгівлею та промислами. Однак через "неудобность" (відсутність житла) їм цього здійснити не вдалося навіть у наступному році⁵¹.

Крім того, новоприбулі на постійне місце проживання відразу вступали в конкуренцію з тими, хто раніше вів там торгівлю. Проте, так би мовити, корінні мешканці - різного звання люди, котрі офіційно не оформлювали свого переходу в купецтво чи міщанство - починали потерпати за таких обставин. Між першими й другими, як, наприклад, свідчать матеріали Київського намісницького правління, розпочиналися конфлікти, які розглядалися в магістраті, міським головою чи гродським судом. Від цього страждала торгівля. Подібне відбувалося й у Новгород-Сіверському намісництві, де "разного званія людцы, не поступая в званіе купеческое или мещанское, пользуются всемы промысламы для купцов и мещан предоставленными..."⁵². Тому виникла необхідність у видачі магістратами усім купцям і міщанам відповідних "білетів по законам" з фіксацією в них їх офіційного статусу⁵³.

Певною мірою розвиткові фінансової справи в Україні сприяла діяльність банків, які функціонували в межах державної монополії. З кінця XVIII ст. на території Лівобережжя та Слобожанщини працювали вимінні контори Державного асигнаційного банку - у Харкові, Ніжині, а також у Києві, Херсоні, Одесі⁵⁴. Вони надавали інформацію про наявність грошей в їхніх касах, закріплення земель за поміщиками, захоплення казенної землі різними особами⁵⁵.

Деякі аспекти поповнення купецького стану нами вже розглянуто. Дослідимо це питання більш докладно, а також з'ясуємо, як і хто виходив з купецтва.

Насамперед, як про це свідчать документи, у стан купецтва переходили заможні міщани та селяни, а також козаки. Інколи до нього записували осіб під загальною назвою "обивателі" (1781)⁵⁶.

Особливо багато нарікань, суперечок і невдоволення з боку можливо-владців викликав запис у купецтво їхніх підданих. Так, 1782 р. бунчуковий товариш Яновський подав скаргу спочатку прилуцькому городничому, майору Дурново, а потім у міський нижній суд і магістрат на урядників Прилук, які "зробили" купцями трьох його підсусідків, що мешкали на землі хазяїна.

Один з них (у минулому козак) Кіндрат Каленик, а два інші - посполиті Данило і Гаврило Шаповаленки - мешкали в Прилуках і ще ревізією 1764 р. були визначені як піддані. Відповідно до свого статусу, декілька років виконували повинність на господаря. Проте з виходом у світ іменного указу від 16 жовтня 1781 р., пунктом 3 якого нібито було дозволено людям казенного відомства "записуватися под магістрата", вони разом з іншими "мужиками" почали чинити опір і втекли до міста, шукаючи захисту в цехмейстра ткацького цеху В.Федорченка. За ревізією ж 1782 р. трьох підсусідків записали "за продавцов"⁵⁷, яких уже не так легко було повернути назад.

Того ж року в Прилуцькому магістраті ґрунтовно з'ясовувалося питання, що робити з тими, хто записався в міщанство та купецтво, а перед тим тривалий час були козаками, посполитими і, навіть, "зажили десятилетнюю давность" як піддані. А губернський магістрат сповістив про запис до глухівського купецтва багатьох мешканців м.Білопілья⁵⁸.

Протягом 1782 - 1783 рр. Прилуцький магістрат склав досить великий список бажаючих поповнити кількість тамтешніх торгових людей. І серед них було багато вихідців з інших губерній. Так, одним з таких був калужський купець Василь Мамонтов, який у Прилуках мав свій власний двір, торгував з давнього часу, зосередивши у своїх руках капітал до 600 руб. Міщанин із Сум Іван Лихогрев мешкав у місті декілька років "по наемным дворам в купеческом промысле", бо його будинок там згорів, а свою землю він продав (капітал до 550 руб.)⁵⁹. Тоді ж купець з м.Болхова Андрій Шестунов і міщанин Сергій Леонов мешкали у Глинську в своїх будинках. До Лохвиці переселилися з Кременчука купець Степан Кордов, міщанин Іван Соловйов і калужський "степной слободи" житель Іван Каширинов⁶⁰. Після переселення окремі особи на час проведення ревізії 1782 р. уже прожили на своїх місцях і найманих дворах 16-18 років, тобто вважалися за постійних мешканців⁶¹.

У 1783 - 1785 рр. місцеві чиновники активно листувалися з Прилуцьким намісницьким правлінням про виключення з тамтешніх міщан родини Пономарьових і зарахування їх до "товариства" конотопських купців. А міщан російського посаду Єлїонки Григор'єва та Матвеева приписали до стародубських купців, торговців Чеботарьових з Тули - до глухівських⁶².

19 листопада 1785 р. у Чернігівське намісницьке правління від Роменського магістрату надійшов "рапорт" про бажання кременчуцького купця 3-ої гільдії Василя Хлебникова разом з родиною записатися до відповідної гільдії торговців м.Ромни. Причому, як підстава для здійснення такого акту, називалися причини: 1) за власним бажанням з 1777 р. до 1782 р. займався торгівлею; 2) сплатив міські податки; 3) факт одруження й проживання в Ромнах декілька років і заборгованість тамтешнім мешканцям грошей "немало"; 4) разом з тим відсутність боргів Хлебникова у Кременчуці⁶³. Проте серйозною перешкодою цьому стали його недоїмки в державну скарбницю:

- за 1784 і 1785 рр. "рекрутських" - 6 руб.;

- за 1786 р. "казенних по міщанському званню" - 2 руб. 44 коп., "загальнонародних" - 6 руб., "на мости" - 15 руб., "на коні" під час мандрівки Україною Катерини II — 10 руб., "на десятників" - 1 руб.;

- за 1787 р. - "казенних" - 2 руб. 44 коп., "загальнонародних" - 10 руб.;

- а всього 53 руб.48 коп. - "то самая причина есть препятствием..."⁶⁴.

У 1786 - 1787 рр. продовжувався активний запис у роменське купецтво українців і росіян, незважаючи на численні порушення правил прийому. Це зазначила у своїй відомості Чернігівська казенна палата, вимагаючи від чиновників Роменського магістрату "взыскания" за присилку невірних даних про кількість купців і міщан, самочинне до них записання осіб, які не виявили бажання, і, навпаки, "виключку" московських купців тощо⁶⁵.

1786 - 1787 рр. у Роменському магістраті слухалася справа купця І.Свечникова, який багато років жив в українському місті, але був записаний до товариства м.Калуги, куди й податки зі свого капіталу надсилав увесь час. Проте він, нарешті, вирішив вступити до місцевого купецтва 3-ої гільдії, маючи капітал 1 тис. 205 руб. Одночасно з ним того ж добивалася вдова колишнього калужського купця Пантелеймона Любченка Марія, яка зі своєю ріднею на той період проживала у Ромнах близько 20 років, однак числилася зі своїм чоловіком серед купецтва 2-ої гільдії м.Калуги. На руках у неї була 1 тис. 30 руб. Чиновники налаштовані були вирішити їх справу позитивно, лише треба було з'ясувати, що в Калужському намісницькому правлінні за ними не значиться боргів⁶⁶.

У 90-х роках XVIII ст. цей процес тривав, хоча й набув деякої специфіки. Остаточо було скасовано ознаки етнічної державності на території обох регіонів, а також на Запорожжі (полковий устрій, козацтво перетворене на звичайних "обивателів").

Мав тенденцію до зростання майновий ценз усіх трьох гільдій. 1794 р. його мінімум становив для першої - 16 тис. руб., другої - 8 тис. і третьої - 2 тис. руб. У 1807 р., відповідно: 50, 20 і 8 тис. руб. Тобто порівняно з 1785 р. він збільшився у 4 - 8 разів.

Очевидно, вже на той час переселення купця, скажімо, з Росії до "Малоросії", мало лише географічне поняття й не передбачало якоїсь особливої специфіки регіональної торгівлі. Як і раніше, наприклад, калужський купець міг записатися до відповідного товариства м.Стародуба (1790 - 1791), а козак і міщанин м. Кременчука міг потрапити до 3-ої гільдії місцевого купецтва (1792 - 1793). До кременчуцького купецтва також записувалися вихідці з Речі Посполитої (Правобережної України), Молдови та ін.⁶⁷.

В окремих містах, наприклад у таких, як Сосниця (Новгород-Сіверське намісництво), незважаючи на існування в них торгів і нерідко значних, купці не селилися⁶⁸.

Часом місцева влада безпосередньо зверталася до купецького "товариства" з питаннями, чи бажає воно прийняти до себе певну особу. Про це, зокрема, йшлося у 1795 р., коли до торгового люду Зінькова спробував записатися селянин Захар Петров зі своїм сімейством⁶⁹.

Купецький стан, зрозуміло, не був не тільки однорідним, а й сталим. Розорюючись, або з особистих міркувань, окремі його представники поповнювали інші верстви населення. Особливо це стосувалося осіб 3-ої гільдії, капітал у яких був досить обмеженим і не дозволяв проводити значні фінансові операції. З першої ж гільдії чимало людей прагнуло перейти у дворяни.

Так, купці Маркови з м.Клинці (Новгород-Сіверське намісництво) перейшли в московське купецтво 3-ої гільдії (1782 - 1786). А Єремія Бураков - мешканець того ж міста - "приписався" до могилевського купецтва. У 1784 - 1785 рр. "наводилися справки" про мешканця слободи Середня Буда Павла Кистерова, який прагнув приєднатися до московського купецтва. 1795 р. П. Свечникова (чи, бува, не сина, згадуваного вище І. Свечникова) перевели з роменських міщан у купці 3-ої гільдії М.Белгорода. Тоді ж до московського купецтва перейшли купці м. Кременчука В. Єфимов і К. Кадурін⁷⁰.

Подібних прикладів можна навести багато. Однак, незважаючи на вихід з купецтва, переселення його окремих представників за межі України, загальна кількість торговців на території Лівобережжя та Слобожанщини неухильно зростала. Більш-менш докладні відомості, які свідчать про це, маємо лише для другої половини XVIII ст. У 1764 р. на Лівобережжі, за приблизними підрахунками, проживало близько 2,8 млн осіб, серед яких 98,8% - українці. Росіян було понад 11 тис. На Слобожанщині тоді мешкало близько 1 млн осіб, з них 98,9% - українців⁷¹.

1782 р. на території Чернігівського намісництва серед 746 850 осіб налічувалося 1483 купця (чоловіків і жінок), з них 896 - росіян і 587 - українців⁷². У багатьох містах місцеві купці кількісно переважали над представниками інших національностей. Зокрема з роменських 71 купця 64 були українцями і 7 росіянами. Їх число помітно не змінилося до кінця XVIII ст. 1792 р. у Ромнах значилося 33 козаки, 401 міщанин, 12 казенних і 894 поміщицьких селян, 80 купців⁷³. Незабаром було зафіксовано серед 109 тамешніх купців 10 росіян, 1 вірменина, 1 єврея⁷⁴. Тоді ж у Полтаві проживали 142 купці, з них 100 - українці⁷⁵. В 1798 р. у Києві українські купці становили понад 50% (а всього 114)⁷⁶. У 1781 р. російських купців у м. Сосниці було 2, Мглині - 3, Коропі - 8, Стародубі - 27.

У п'яти основних містах Слобожанщини - Харкові, Сумах, Охтирці, Ізюмі, Острогозьку - в 1773 р. проживав 591 торговець. У 80-х роках уже значилося понад 700 купців і близько 9 тис. ремісників⁷⁷.

Цікаво, що новоутворені міста на Півдні досить швидко наздогнали за кількісними показниками старі торговельні осередки Лівобережжя та Слобожанщини. Так, в Одесі 1797 р. уже торгували 134 купці⁷⁸. Правда, за деякими даними, очевидно неповними, в 1798 р. серед 5 тис. мешканців міста було 80 купців (14 іноземних)⁷⁹. Тут на показник могла вплинути епідемія чуми 1797 р.

Окремі населені пункти ніби притягували торгових людей через вигідність свого географічного розташування та наявність великих торгів. Наприклад, на час відкриття ратуш у листопаді 1782 р. у слободах Климовській (Новомеський повіт) значилося 374 купця і 324 міщанина, Клинці (Суразький повіт) - відповідно 250 і 592, Зибкій (Новомеський повіт) - 310 і 650, Єлїонці (Стародубський повіт) - 275 і 333⁸⁰.

Для порівняння: в Росії в 1766 р. усього торгового люду налічувалося 189 тис. (або 2,56% населення). Гільдійських купців було 183,5 тис.⁸¹.

Таким чином, можна стверджувати, що на кінець XVIII ст. українське купецтво в межах обох регіонів фактично структуризувалося, набуло юридичного оформлення як стан і чисельно представляло значну силу не лише в місцевій економіці, а й загалом у Російській імперії.

4. Деякі особливості торгівлі й умови існування купецтва

На підставі аналізу джерел другої половини XVII - XVIII ст. можна з певністю твердити, що постійною торгівлею на Лівобережжі чи Слобожанщині займалися представники практично усіх верств суспільства, незважаючи на певні обмеження з боку влади. Активну конкуренцію купцям, які формувались як стан, становили міщани, селяни, козаки, старшини, а з кінця XVIII ст. і дворяни. Прагнуло не поступатися їм і духовенство. Проте в процесі секуляризації земельної власності, монастирі поступово втрачали головні важелі в торгівлі (порівняно, скажімо, з другою половиною XVII ст.). Крім того, український торговий люд помітно "тіснили" іноетнічні купці, особливо російські й грецькі. Значні пільги останні почали здобувати за Петра I, коли той неабияк обмежив вільну українську торгівлю. У великих містах вони мешкали у власних будинках, про них складалися окремі відомості за розпорядженнями вищих регіональних установ, наприклад Генеральної військової канцелярії⁸². Набагато незалежнішою, прибутковішою й просторішою їхню торгівлю зробив царський указ про ліквідацію внутрішніх митниць від 15 липня 1754 р.⁸³ Звільнялися вони від постойів і багатьох інших місцевих загальнодержавних повинностей та податків (1769 - 1770)⁸⁴.

Грецькі купці, особливо ті, що мешкали своїми громадами (скажімо, в

м. Ніжині), починаючи від Б. Хмельницького, користувалися спеціальними привілеями, законодавчо закріпленими гетьманськими універсалами, жалуваними грамотами та іншими актами. У разі суперечок вони користувалися власним судом⁸⁵. Тамтешнім урядовцям категорично заборонялося утискувати їх. На підставі попереднього статусу, визначеного гетьманами, 11 березня 1710 р. вийшла жалувана грамота ніжинським грекам, де зокрема йшлося: "... Понеже они греки сей нашей жалованной грамоты не имеют, то для универсалов гетманских тамошние начальствующие не слушают, а их утесняют немалыми налогами и в дачах в подводы лошадей и от непрестанных постоев, чего прежде сего не бывало...". Крім того, у ній наводився уривок з універсалу І. Скоропадського від 17 жовтня 1709 р., яким дозволялося "вольно им, грекам, в Нежине при церкви своего пресвитера держать, и онная церковь и пресвитеры имеют надлежать до митрополии Киевской, а нежинской протопоп, ни прочие игумены до них ничем не вступаются..."⁸⁶. Першоджерела зафіксували, що окремі з них у деяких полках могли протягом багатьох років утримувати в своїх руках відкуп на збір усіх грошових і хлібних прибутків. Зокрема в кінці XVII - першій половині XVIII ст. у Чернігівському полку так діяли грецькі купці Ніжина Кошбуря, Шупа та ін.⁸⁷.

Царський уряд дозволяв засновувати власні заводи, займатися промислами, зокрема винокурінням. У той же час у Росії поступово набувала гостроти боротьба за встановлення державної монополії на продаж спиртного. У 1766 - 1767 рр. вийшли указ Сенату й розпорядження Малоросійської колегії про заборону прирівнювати до векселів "облики", які видавали грецькі купці м. Ніжина росіянам⁸⁸.

Для міщан і купців Києва, Ніжина та ін. існувала практика отримання спеціальних паспортів для проїзду в російські міста з метою торгівлі (1738)⁸⁹.

У першій половині XVIII ст. обмеження української торгівлі йшло по кількох напрямках. Так, 9 жовтня 1714 р. гетьман І. Скоропадський своїм універсалом заборонив російським і українським купцям у селах Погарської сотні скуповувати вроздріб коноплі та деякі товари. Схожі заходи мали місце в інших сотнях лівобережних полків. Робилося це з метою, щоб місцеві жителі не зазнавали збитків. Скоропадський у випадку з погарцями наказав так: "...Торговым людем приказуем, абы нхто з них неважился, ездючи по селах...сотни Погарской, у людей тамошних пенки и иных товаров драбыщею куповати, непсуючи давних порядков", які царськими грамотами визначені. А треба так, щоб "гуртом оніе на вагу збували" і податки сплачували до ратуші⁹⁰.

До кінця 30-х років XVIII ст., незважаючи на окремі заборонні заходи влади, жителі Лівобережної України та Слобожанщини їздили торгувати в Річ Посполиту хлібом. Проте 1738 р. у зв'язку з необхідністю наповнити продовольством "магазини" російської армії, що воювала з турецькою, таку торгівлю царський уряд тимчасово заборонив. А вже 1745 р. генерал І. Горчаков доповідав київському губернатору М. Леонтьєву, що купівля-продаж товарів з "Польською областю" йде досить активно. В кінці 40 - на початку 50-х років деякі конфліктні справи між польськими й українськими торговцями доводилося вирішувати на міждержавному рівні⁹¹.

1754 р. Сенат в односторонньому порядку видав указ про зменшення податків на продаж конопель, воску й сала, що ввозилися в Україну з Росії⁹².

Протягом першої половини XVIII ст. погано розвивалася торгівля жителів Лівобережжя та Слобожанщини із Запорожжям, а через нього з Кримом. Часом через непримиренну антиросійську політику низовиків царський уряд категорично забороняв їм в'їзд з товарами на підлеглий йому українській землі. Навіть незважаючи на деякі наполегливі прохання І. Скоропадського та інших гетьманів, вирішення цього питання затягнулося до середини 50-х

років. І лише у відповідь на чергову скаргу "о великом отягощеніи"***кошового отамана Григорія Федорова із старшинами до Київської губернської канцелярії від 21 січня 1755 р., Сенат видав указ 28 квітня того ж року, яким дозволялося "покупные в Малой Россіи хлеб и другіе харчевые и питейные припасы,... впредь до будущаго о том определенія, в Сеч Запорожскую, для собственнаго запорожцам употребленія, также и из Сечи Запорожской в Малую Россію собственнаго ж их запорожцев промысла, всякую рыбу и мягкую рухлядь чрез пограничныя таможни пропускать, без взятія портовых и внутренних пошлин"⁹³.

1765 р. знову загострилося питання про конкуренцію в м.Погарі. Невдоволені міщани звернулися до Малоросійської колегії, яка видала розпорядження заборонити торгівлю вродзіб конопляною олією, прядивом та іншими товарами всім іногороднім купцям. Наступного року роздрібну купівлю-продаж російським купцям заборонили здійснювати у Полтаві⁹⁴.

Це робилося через те, що часом "чужі" торгові люди, які приїздили торгувати в якесь окреме місто, скуповуючи, скажімо, хліб, викликали різке його подорожчання, чим завдавали великої шкоди інтересам місцевих жителів. Як повідомив у 1787 р. стряпчий Гадяцького повіту, іногородні "покупщики" в м. Гадячі, скуповуючи хліб, "возвысили несоразмерно цену оного"⁹⁵.

У 80-х роках XVIII ст. деяким представникам населення, як заохочення, все ж таки дозволялося вести самостійну торгівлю поряд з міщанами й купецтвом. Так, П.Рум'янцев-Задунайський, генерал-губернатор і президент Малоросійської колегії (1764 - 1794), дозволив виборним козакам, що перебували на дійсній службі, займатися різними міськими промислами й торгівлею (1782)⁹⁶.

Разом з тим, незважаючи ні на які обставини й попередні дозволи, прерогатива в торгівлі мала завжди залишатися за скарбницею, тобто за державою. Наприклад, якщо у місті купці мали право вільно торгувати сіллю, то коли одночасно з нею продавалася казенна, продаж першої тимчасово заборонявся - "пока казенная сойдет" (м.Ромни, 1783). Уже у 60-х роках XVIII ст. Головна соляна контора підписала контракт з калужькими купцями про доставлення солі з Дмитріївських складів у "Малоросію" й Слобідську губернію⁹⁷.

З 1785 р. помітно активізувалися заходи імперського уряду, спрямовані на обмеження (а то й повне усунення) осіб, які торгували, не будучи міщанами чи купцями⁹⁸.

Зрозуміло, що певною мірою штучні обмеження в торгівлі породжували всілякого роду зловживання з боку чиновників різних ланок. Так, 1789 р. виникла справа про неправомірні дії Гадяцької думи, яка за торгівлю в місті збирала з козаків і "другого звання людей, не в числе купечества и мещанства состоящих", несанкціоновані збори грошима⁹⁹. Калужький купець Фалеев, який платив значні податки "к воспособленію неимущим гражданам по общественному согласію", вимагав від вищих органів влади не дозволяти втручатися в його професійну діяльність Мглинському міському магістрату та місцевому городничому Воробйову. Зокрема він скаржився, що урядники прагнуть "причинить ему... в торговой комерції помешательство и разстройку", збільшуючи сплату податків удвічі й насильно утримуючи під вартою його збіражчика¹⁰⁰.

Коли ж чиновники на місцях самі здійснювали недозволені закупки вівса, сіна, хліба тощо, то торговими людьми такі акти розцінювались як спрямовані "на подрыв общества" (м. Лохвиця, 1794)¹⁰¹.

Часом ратуші й магістрати змушені були захищати своїх купців і міщан, навіть порушували питання про недоцільність виконання деяких розпоряджень центральних установ. Зокрема 1786 р. у зв'язку з загальною урядовою

політикою, спрямованою на переселення до великих міст купців і міщан, урядовці ратуші містечка Середньої Буди висловилися проти виконання цього наказу, бо тоді зменшаться їхні прибутки, не можна буде купити канцелярського приладдя, а місцеве управління зубожіє¹⁰².

Фактично з 80-х років XVIII ст. торговельні взаємини купців багато в чому набули рис капіталістичних: великі обсяги контрактів на купівлю-продаж товарів, поширення вексельної системи (і, зокрема, між українцями та іноземцями), вироблення законодавчих засад для повернення боргів і обов'язкового виконання угод тощо. Тоді ж було розроблено статут купецького судноплавства¹⁰³.

Щоправда, залишалися значні обмеження в набутті купцями великої земельної власності. У 1789-1790 рр. до попередніх додалася заборона для нововписаних купців і міщан "заводить в продажу" казенні маєтки¹⁰⁴.

Цікаво, що за рекомендаціями купецьких товариств їхніх представників обирали до губернських і місцевих магістратів ратманами, визначали "в духовные звания", а церковників записували в купці¹⁰⁵. Крім того, останні разом з міщанами і "цеховими людьми" утримували ратуші й магістрати, а їхні довірені особи засідали в судових установах тощо.

Таким чином, юридично оформившись в окрему соціальну групу в кінці XVIII ст., купецтво перебрало на себе значні функції в розвитку народного господарства, посіло одне з провідних місць в ієрархічній структурі тогочасного суспільства, надало йому передових буржуазних ознак.

¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 21.

² Топографическое описание Харьковского наместничества. — Харьков, 1888. — С. 42.

* Якщо вірити перекладачам XIX ст.

³ Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века). — СПб., 1870. — С. 49.

⁴ Багрянородный Константин. Об управлении государством // Известия Государственной академии истории материальной культуры. — М., Л., 1934. — Вып. 91. — С. 8—10.

⁵ Рознер І.Г. Економічний розвиток ранньофеодальної древньоруської держави — Київської Русі (IX-XII ст.) // Історія народного господарства Української РСР. У 3-х тт., 4-х кн. — К., 1983. — Т. 1. — С. 82, 83.

⁶ Торгівля на Україні XIV - середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. — К., 1990. — С. 44.

⁷ Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX - середина XVII ст.). — К., 1992.

⁸ Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. — М., 1980. — С. 186, 189.

⁹ Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). — К., 1961; Её же. Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII - 60-е годы XVIII в.). — К., 1971.

¹⁰ Нариси стародавньої історії Української РСР. — К., 1959; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. — К., 1959. — Ч. 1. Ремесло і мануфактура та ін.

¹¹ Гуржій І.О. Купецтво // Радянська енциклопедія історії України. — К., 1970. — Т. 2. — С. 534.

¹² Див.: Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII ст. - першої половини XIX ст. // Укр. іст. журн. - 1959. - № 5. - С. 36-52; Його ж. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). — К., 1962.

¹³ Вишенский И. Сочинения. — М., Л., 1955. — С. 13.

¹⁴ Там само. — С. 14.

¹⁵ Посошков И.Т. Книга о скудности и богатстве и другие сочинения. — М., 1951. — С. 17, 113.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. — С. 120.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Акты ЮЗР. — СПб., 1862. — Т. 3. — С. 548; Веселаго S.S. Принципы економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні. — К., 1956. — С. 96.

²⁰ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 98-100.

- ²¹ Мнение депутата от города Яранска Ивана Антонова // Сб. РИО. -Т. 8. - С. 76-78.
- ²² Там само. - С. 94. Схоже: С. 86, 87.
- ²³ Там само. - С.80-82, 170, 171, 214, 215.
- ²⁴ Там само. - С.53, 54; Т. 147. - С. 21, 32, 33, 56, 67, 72-74.
- ²⁵ Чулков М.Ф. Историческое описание российской коммерции... — СПб., 1785. — Т. 2. - Кн. 1. - С. 2.
- ²⁶ Там само. - М., 1786. - Т. 6. - Кн. 4. - С. 18-19.
- ²⁷ Там само. - Т. 6. - Кн. 3. - С. 39, 40.
- ²⁸ Там само. - Т. 6. - Кн. 4. - С. 12.
- ²⁹ Там само. - С. 13.
- ³⁰ Там само. - С. 373.
- ³¹ Ткаченко М.М. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII - початок XVIII ст.) // Укр. іст. журн. - 1964. - №1. - С. 81.
- ³² Сидоренко О.Ф. Торгівля // Історія української культури. У 5-ти тт. - К., 2003. - Т. 3. Українська культура другої половини XVII-XVIII ст. - С1074, 1075.
- ³³ Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗ). - СПб., 1830. -Т.6. - № 3711. - С. 311, 312; Т.7. - № 5077; —Т. 11. — №9267.
- ³⁴ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукописів. - Ф. 1. - №54556. - Арк. 1 зв. - 2.
- ³⁵ ПСЗ. -Т.20. - № 14275; Т. 21. - №15724. - С 908.
- ³⁶ ЦДІА України в М.Києві. - Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 546. - Арк. 17, 20, 21-26, 27-51.
- ³⁷ Там само. - Спр. 314. - Арк. 14.
- ³⁸ Там само. - Арк. 14 зв.
- ³⁹ Там само - Спр. 1274. - Арк. 2-5.
- ⁴⁰ ПСЗ. -Т. 22.-№16188.
- ⁴¹ ЦДІА України в м. Києві. - Ф. 204. - Оп. 6. - Спр. 5. - Арк. 1.
- ⁴² ПСЗ. -Т. 16. -№11777.
- ⁴³ * Золотий (або злотий) - назва польської лічильної одиниці в 30 грошів.
- ⁴⁴ ЦДІА України (Київ). - Ф. 51. - Оп. 3. - Спр. 1456. - Арк. 22 зв.
- ⁴⁵ Шафонский А. Указ. соч. - С. 249.
- ⁴⁶ Опис Новгород-Сіверського намісництва. - К., 1931. - С. 261.
- ⁴⁷ ЦДІА України (Київ). - Ф. 206. - Оп. 3. - Спр. 2370. - Арк. 3-4.
- ⁴⁸ Курилов И. Роменская старина. - Ромны, 1898. - С. 68.; Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII - першої половини XIX ст. // Укр. іст. журн. - 1959. - №5. - С 43.
- ⁴⁹ ЦДІА України в М.Києві. - Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 1530. - Арк. 4.
- ⁵⁰ Там само. - Арк. 7.
- ⁵¹ Там само. - Арк. 8.
- ⁵² Там само. — Арк. 8-8 зв.
- ⁵³ Там само. - Ф.206. - Оп. 3. - Спр. 1891. - Арк. 1-5.
- ⁵⁴ Там само. - Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 1579. - Арк. 1-9.
- ⁵⁵ Див.: Боровой СЯ. Кредит и банки России (середина XVII в. - 1861 г.). - М., 1958.
- ⁵⁶ ЦДІА України в м. Києві. - Ф. 1959. - Оп. 1. - Спр. 68. - Арк. 1 і далі.
- ⁵⁷ Там само. - Ф. 1820. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 1-15.
- ⁵⁸ Там само. - Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 200. - Арк. 1.
- ⁵⁹ Там само. - Спр.315. - Арк. 1-Ю; Ф. 206. - Оп. 3. - Спр. 461. - Арк. 1-4.
- ⁶⁰ Там само. - Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 6857. - Арк. 1.
- ⁶¹ Там само. - Арк. 1 зв.
- ⁶² Там само. - Арк. 2.
- ⁶³ Там само. - Ф.206. - Оп.3. - Спр. 7531. - Арк.1; Спр. 7536. - Арк.1; Спр.8116. - Арк.1; Спр. 1696. -Арк. 1.
- ⁶⁴ Там само. - Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 1825. - Арк. 1-7 зв.
- ⁶⁵ Там само. — Арк. 10-11.
- ⁶⁶ Там само. - Спр. 1955. - Арк.1; Спр.2359. - Арк. 1; Спр.2364. - Арк. 1; Спр. 2656. - Арк.1-18.
- ⁶⁷ Там само. - Ф. 205. - Оп. 5. - Спр. 2364. - Арк. 1,3,5 і далі.
- ⁶⁸ Там само. - Ф.209. - Оп.3. - Спр.143. - Арк. 1-22; Спр. 222. - Арк. 1-8; Спр. 123. - Арк. 1; Спр.600. - Арк. 1-4; Ф. 206. - Оп.3. - Спр. 2138. - Арк. 21.
- ⁶⁹ Там само. - Ф.206. - Оп. 3. - Спр. 2138. - Арк. 21.
- ⁷⁰ Там само. - Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 6630. - Арк. 1-5.
- ⁷¹ Там само. - Ф.206. - Оп.3. - Спр.460. - Арк. 1-7; Спр. 468. - Арк.1; Спр. 1705. - Арк. 1; Ф.204. - Спр. 6531. - Арк. 1-3; Ф. 209. - Оп. 2. - Спр. 1244, 1940.
- ⁷² Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. - К., 1999. - С 70,75.
- ⁷³ Шафонский А. Указ. соч. - С. 78.
- ⁷⁴ ЦДІА України в м.Києві. - Ф. 1749. - Оп. 1. - Спр. 235. - Арк. 30 зв.
- ⁷⁵ Шафонский А. Указ. соч. - С. 573; Труды Полтавской ученой архивной комиссии. - Полтава, 1906. - Вып. 2. - С. 78.
- ⁷⁶ Полтавские губернские ведомости. - 1851. - № 4 (часть неофициальная).

- ⁷⁶ Гуржій 1.0. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України... - С.42.
- ⁷⁷ Гуржій А.И. Города // История Украинской ССР: В 10-ти тт. - К., 1983. - Т. 3. - С. 428.
- ⁷⁸ Бернштейн С. Одесса. - Одесса, 1881. - С. 26.
- ⁷⁹ Одесса. Очерк истории города-героя. - Одесса, 1957. - С.19.
- ⁸⁰ ЦДІА України в М.Києві. - Ф. 207. - Оп. 1. - Спр. 61. - Арк. 13, 15, 16, 18, 21, 23, 27, 29.
- ⁸¹ Яковцевский В. Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. - М., 1953. - С. 49.
- ⁸² ЦДІА України (Київ). - Ф. 51. - Оп. 1. - Спр. 74. - Арк. 1.
- ⁸³ ПСЗ. - Т. 14. - С. 181-183.
- ⁸⁴ ЦДІА України (Київ). - Ф. 54. - Оп. 3. -г Спр. 3406.
- ⁸⁵ Там само. - Ф. 51. - Оп. 3. - Спр. 11036. - Арк. 48 зв.
- ⁸⁶ ПСЗ. - Т. 4. - № 2260. - С. 481-482.
- ⁸⁷ ЦДІА України в М.Києві. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 1728. - Арк. 1.
- ⁸⁸ Там само. - Спр. 3992. - Арк. 1; Спр. 996. - Арк. 1.
- ⁸⁹ Там само. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 643. - Арк. 1-22.
- ⁹⁰ Там само. - Ф. 51. - Оп. 1. - Спр. 9324. - Арк. 52.
- ⁹¹ Там само. - Ф. 59. - Оп.1. - Спр.637. - Арк. 1-3; Спр. 1248. - Арк. 2-3; Спр. 1684. - Арк. 1-69.
- ⁹² Там само. - Ф. 51. - Оп. 1. - Спр. 1167. - Арк. 1-4.
- *** Мається на увазі надмірні податки на товари, що ввозилися до Запорозької Січі й вивозилися.
- ⁹³ ПСЗ. - Т. 14. - №10400. - С 354-355. В оригіналі ж стоїть дата 8 квітня // ЦДІА України (Київ). - Ф. 269. - Спр. 1773. - Арк. 1.
- ⁹⁴ Там само. - Спр. 1597. - Арк. 1.
- ⁹⁵ Там само. - Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 3283. - Арк. 1-3.
- ⁹⁶ Там само. - Ф. 206. - Оп. 3. - Спр. 446. - Арк. 1.
- ⁹⁷ Там само. - Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 861. - Арк. 1 -4; Ф. 54. - Оп. 3. - Спр.3588. - Арк. 1.
- ⁹⁸ Там само. - Ф. 206. - Оп. 3. - Спр. 1891, 2399.
- ⁹⁹ Там само. — Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 4054. - Арк. 1-3.
- ¹⁰⁰ Там само. - Ф. 206. - Оп.3. - Спр. 493. - Арк. 1.
- ¹⁰¹ Там само. - Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 6293. - Арк. 1.
- ¹⁰² Там само. - Ф. 206. - Оп. 3. - Спр. 2671. - Арк. 1.
- ¹⁰³ Там само. - Спр. 547. - Арк. 1.
- ¹⁰⁴ Там само. - Ф. 204. - Оп. 5. - Спр. 4004. - Арк.1.
- ¹⁰⁵ Там само. - Спр. 3331, арк. 1-5; Ф. 206. - Оп. 3. - Спр. 584. - Арк. 1-3; Оп. 5. - Спр. 200. - Арк. 1; Ф. 209. - Оп. 2. - Спр. 1571. - Арк.1-3.

Резюме

В статті висвітлено умови та процес формування купецтва як стану, схарактеризовані основні параметри його діяльності.

The conditions and the process of the merchant state establishment are being elucidated, the basic parameters of its activity are being characterized in the article.